

УДК 821.161

Оксана Свириденко,
кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри української і світової літератури
та методики навчання, декан філологічного факультету
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ОПОЗИЦІЯ «МОВА/МОВЛЕННЯ – МОВЧАННЯ/НІМОТА» В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ О. СТОРОЖЕНКА

У статті аналізується творча спадщина Олекси Стороженка. Доведено, що, як і решта романтиків, митець цілком ототожнював такі поняття, як мова і нація. Зазначається, що саме цією обставиною зумовлена увага митця до феномену української мови і до таких мотивів, як мотив мовчання, мотив німоти, які стали структуротворчими в художньому світі його прози. При цьому мовчання й німота асоціюються в прозі автора насамперед зі смиренням, духовним поневоленням, рабською покорю, втратою національної мовної ідентичності. Не менш поширеним у прозі Стороженка-романтика є мотив сакрального мовчання, мотив мовчання як діалогу з Богом, що також відповідало поезиці романтизму.

Ключові слова: романтизм, мова, нація, мотив, мовчання, німота.

В статье анализируется творческое наследие Олексы Стороженко. Доказано, что, как и остальные романтики, писатель полностью отождествлял такие понятия, как язык и нация. Отмечается, что именно этим обстоятельством предопределено внимание прозаика к феномену украинского языка и к таким мотивам, как мотив молчания, мотив немоты, которые стали структуроопределяющими в художественном мире его прозы. При этом молчание и немота ассоциируются в прозе автора в первую очередь со смиренностью, духовным порабощением, рабским повинованием, потерей национальной языковой идентичности. Не менее распространенным в прозе Стороженка-романтика является мотив сакрального молчания, мотив молчания как диалога с Богом, что также отвечало поэтике романтизма.

Ключевые слова: романтизм, язык, нация, мотив, молчание, немота.

The article is devoted to the analysis of the Oleksa Storozhenko's artistic legacy and the poetics of Romanticism, including the Ukrainian romanticism. It is noted that romanticists set themselves the task of the Ukrainian nation artisticidentifying. In addition, the romanticists were aware that the literary activity should be preceded by the scientific and ethnographic one. They are

guided by the Herdern's concept of historicism in their creative activity. The romanticists, as well as Herder, were convinced that it was the national history that defined the national character. Therefore, in the age of Romanticism the historical past study became the basis for reliable artistic identification of the national self. Hence there was the dialogue of romantic fiction with history. The powerful dialogue was turned out to be the one of romantic literature with mythology and folklore. Ancient myths and folklore texts were also considered by romantics as a source for the national spirit study. However, they considered folklore texts not only as artistic remembrances, but also as the historical monuments, by the help of which it was possible to analyze a national spirituality in diachronic aspect. The same view of romanticists was shown towards a language. They equaled the language and nation, considering the language to be the source of national spirit knowledge.

It was noted that this circumstance caught the O. Storozhenko's attention to the phenomenon of the Ukrainian language and to such art motives as the motive of silence, motive of muteness, which became the structure-forming in the art world of his prose. Analyzing the Ukrainian realities of the latter half of the nineteenth century, O. Storozhenko proved that the policy of the tsarist government in Ukraine had been based on the demand of the Ukrainians' denationalization, including through the foreign language imposition. This led to rubbing out the national Ukrainian features and beliefs, to making an ethno fringe from the Ukrainian, which, losing its own the self-authentic, turned out to be on the border of the two communities. This silence and muteness was associated in the author's prose primarily with humility, the spiritual enslavement of the Ukrainian nation, its silent obedience. The equally popular motive in the Storozhenko's romantic prose was the one of sacred silence, the silence motive as a dialogue with God, which was also consistent with the poetics of Romanticism.

Key words: *romanticism, language, nation, motive, silence, muteness.*

Творча спадщина Олекси Стороженка – одна з яскравих сторінок української романтичної літератури, яка тривалий час залишалася поза увагою літературознавців. Творчий феномен цього романтика або ж замовчувався, або ж зазнавав суттєвих кривотлумачень. Поверхове прочитання його художніх творів призвело до того, що за цим прозаїком несправедливо закріпився ярлик всього лиш «талановитого анекдотиста» (І. Франко), який «не дбав про ідейність творів» (А. Іщук), автора, який «ніколи не сягає в глиб події» (С. Єфремов), та ін. Легітимації О. Стороженка прислужилися наукові розвідки П. Хропка, І. Денисюка, В. Погребенника, С. Решетухи, С. Павлунік, які з'явилися вже в пострадянську добу. Утім, ці дослідження носять поодинокий характер і не вичерпують сутності творчого феномену митця. Об'єктом пропонованої статті є прозова спадщина О. Стороженка, предметом – опозиція «мова/мовлення – мовчання/німота» у ній.

Увага до мовного питання є не випадковим в доробку О. Стороженка. Творча діяльність романтиків, зокрема й Олекси Стороженка, мала діалогічну

природу. Ставлячи перед собою завдання художньо ідентифікувати українську націю, романтики були свідомі того, що літературній діяльності має передувати діяльність науково-народознавча. Керуючись гердерівською концепцією історизму, вони розглядали народність під кутом минулого. Романтики були переконані, що саме національна історія визначає національний характер. Тож вивчення історичного минулого стає в добу романтизму запорукою достовірної художньої ідентифікації національного «я». Звідси – діалог романтичного письменства з історією. Потужним виявився діалог романтичної літератури з міфологією і фольклором. Скеровуючи свій науковий та мистецький потенціал на формування романтичної художності, романтики акцентували на потребі опанування джерел народного духу, які утаємничуються в народній культурі. При цьому вони розглядають фольклорні тексти не лише як художні пам'ятки, але і як пам'ятки історичні, за допомогою яких можна проаналізувати національну духовність в діахронічному аспекті.

Водночас романтики реконструювали ретроспективу народності й за посередництвом вивчення мовних матеріалів. Ототожнивши мову і націю, романтики розглядали мову насамперед як джерело пізнання національного духу. О. Стороженко, як типовий романтик, за посередництвом вивчення мовних матеріалів, зокрема текстів народних пісень, студіював національний дух, а вже з тим національне «я» прочитувалося зі сторінок його художніх творів. У листі до О. Нікітенка, коментуючи свою п'єсу «Гаркуша», він писав: «...Земляки наши, как Вам известно, всегда чувствовали сильно, особенно в любовных проделках, и все *страстные выражения*, помещённые мною в монологах, *взяты из народных песен*» [3, с. 561]. У цих рядках знаходимо і власне романтичне тлумачення фольклорних текстів як джерела вивчення національного духу, й увагу до української емоційності.

Мовне питання, украй актуальне для тогочасного українського суспільства, є наскрізним в епістолярній спадщині Олекси Стороженка. При цьому при аналізі епістол митця неможливо оминати увагою їхнє мовне вирішення.

Усі кореспонденції О. Стороженка, що збереглися до нашого часу й дійшли до широкого загалу, можемо поділити на дві групи. До першої групи належать листи, адресовані російським видавцям О. Нікітенку та А. Краєвському. Ці листи мають діловий, офіційний, а почасти (з огляду на національну приналежність та соціальний статус адресатів) «вірнопідданський» характер. Друга група – це дружні листи О. Стороженка до українського видавця В. Білого, який у сімдесятих роках був чи не єдиною ланкою, що єднала митця з Україною. В. Білий був людиною, яка, вступивши в епістолярний діалог із О. Стороженком, фактично рятувала його від самотності на чужині. Листи цієї групи є особливо цінними, оскільки в них О. Стороженко залишався максимально щирим і відвертим, незважаючи на тему розмови.

Оригінальною є структура епістол О. Стороженка, а особливо мовне оформлення їхніх структурних елементів. До того ж, листи до адресатів-українців (наприклад, того ж таки В. Білого) суттєво відрізняються від листів, які були звернені до адресатів-росіян (О. Нікітенку, А. Краєвському). Так, перші – надзвичайно колоритні й мають більш приватний характер, другі – скупі на емоції й позначені офіціозом. Якщо листи до адресатів-росіян являють собою суцільні російськомовні тексти, то листи до адресатів-українців – оригінальне двомовне плетиво. При цьому інформаційна частина в них писана російською мовою, а в привітанні і закінченні-прощанні завжди домінує українська мовна стихія, яка на рівні обов'язкових змістових формул виявляє себе за посередництвом ідіом.

Оглядаючи творчий доробок О. Стороженка чи навіть окремі його виступи й висловлювання, не слід забувати, що він перебував на службі Російській державі й нерідко демонстрував (а часом змушений був демонструвати) проросійські настрої. Так, його літературна діяльність 1864–1868 рр., періоду служби при генерал-губернаторові М. Муравйову, взагалі позначена «ультраросійським впливом» (М. Петров). Недостатньо обізнаний із реальним станом речей, відірваний від України, О. Стороженко недооцінював негативні наслідки Валуєвського циркуляру, зокрема його впливи на мовну та літературну ситуацію в Україні. У листі до В. Білого від 1 квітня 1874 року він констатував: «В 1863 г. наши украинско-литературные дела вовсе не были в дурном положении в отношении правительства. Это мне достоверно известно потому, что я был действительным и доверенным лицом Валуева. Валуев – человек умный и прозорливый; он очень хорошо понимает, что наше писанье никакого вреда не могло причинить России. «Основа» же прекратилась вследствие неспособности и несостоятельности редактора Белозерского и таких ярых сотрудников, как Кулиш, вооруживших земляков своїми непослдовательными статьями против Котляревського, Гулака, Полуботка и проч.» [3, с. 574]. Характерно, що така позиція О. Стороженка зумовлювалася не лише його приналежністю до близького оточення Валуєва, але й непростими, надто емоційними взаєминами з П. Кулішем та М. Костомаровим. У листі від 7 червня цього ж таки року О. Стороженко писав: «Валуев никогда не просил Костомарова оставить всякое участие в украинской литературе, да и никого об этом не просил, а советовал ему прекратить устройство школ исключительно для одного малорусского языка, Костомаров был избран тогда собирателем добротных прошений на украинские школы. Очень понятно, что в то время устройство подобных школ могло вызвать со стороны Каткова и ком. новые нелепые предлоги к сепаратизму» [3, с. 577].

При цьому зовнішню політику Російської імперії О. Стороженко розцінював як негативну. У листах ставлення автора до імперської політики Росії нерідко фіксується з допомогою прізвищ-паронімів, які функціонують на рівні алюзій. Наприклад, уже згадуваний М. Катков, редактор «Московских відомостей», який у 1863 році виступив із пристрасним

обвинуваченням «малорусского сепаратизма», у листах О. Стороженка до В. Білого фігурує як Катон [3, с. 563]. Йдеться про римського письменника і цензора, що постійно вимагав знищення Карфагена як небезпечного конкурента Рима.

Міфологема Москви як Третього Риму є однією зі структуротворчих у системі міфомислення Стороженка-прозаїка. На протигагу їй романтик вибудовує міфологему Києва як Другого Єрусалима. Типова для давнього письменства та літератури XIX ст., у прозі митця вона набуває смислу ідейно-політичної зброї у змаганні з московською ідеєю Третього Риму, що була однією ідеологічною основою російської великодержавної політики.

Аналізуючи українські реалії другої половини XIX століття, О. Стороженко доводив, що політика царського уряду в Україні ґрунтувалася на вимозі денационалізації українців. Це призводило до затирання своєнародних українських рис і прикмет, робило з українця етномаргінала, який, втрачаючи власне автентичне «я», опинявся на межі двох спільнот, на перехідному щаблі до остаточного зросійщення, зокрема й за посередництвом нав'язування чужої мови.

Романтик зазначав, що ліквідація залишків української державності поклала початок остаточній асиміляції українців у складі іонаціонального державного утворення. Політика Російської імперії вела Україну до втрати національного «обличчя», що у свідомості пересічного українця співвідносилось з каліцтвом та кінцем світу. За спостереженнями прозаїка, особливо болючими були ті реформи, які стосувалися побутово-культурної сфери й були скеровані на викорінення всього традиційно шанованого у звичаях та обрядах. Тож герой О. Стороженка нерідко відчуває страх, зумовлений розривом зі своєю самістю.

Розмірковуючи над національним питанням, прозаїк нерідко звертається до категорії німоти. При цьому йдеться як про позбавлення автентичних рис та нав'язування іонаціональних («німецьких»), так і про оніміння українців, які змирилися з ситуацією поневолення і сприйняли нав'язувану Росією думку про неспроможність української мови.

За міфопоетичною версією О. Стороженка, українці XIX ст. – це етномаргінали. Вони втратили свою національну ідентичність, а проте не стали своїми в чужій етнокультурній спільноті. Авторське ставлення до зображуваного зафіксоване у гротескно-сатиричних портретах новоявлених москалів: «Какие осмыканные да подтыканные, и с хвостами, а плюндры какие смешные, немецкие... и вареники на голову понадевали» [2, с. 252]. Недаремно мати, усвідомлюючи знекоріненість синів («Вы не наши дети»), радить їм: «Ищите себе немецкого батька» [2, с. 261]. Тож у трактуванні О. Стороженка шлях українців – це шлях від своєї самості до чужої периферії (до «німоти»), а власне, до національного Апокаліпсису.

Характерно, що, розгортаючи образ Росії, письменник вказує не лише на її асиміляторську політику щодо українського народу, але й на «німецьке засилля» в російському суспільстві, породжене ідеєю Третього Риму. Бо

це була не просто імперська ідея, але й апеляція до чужих історичних традицій, а не до власної етнічної самоцінності та ідентичності. Тож виходці з Московщини – це також «німота»: «Скільки ще того лакейства у фраках та сюртуках – мов та німота» [4, с. 49].

Переходячи на службу Російській імперії, українець нерідко потрапляв у абсурдні ситуації, що було свідченням його повного безправ'я. Наприклад, він втрачав право на носіння вусів, які були знаковим атрибутом запорозької натури. Описуючи в оповіданні «Вуси» досить банальну, на перший погляд, ситуацію, О. Стороженко художньо фіксує той факт, що українство першої половини XIX ст. намагалося (свідомо чи позасвідомо) перейняти панівні культурно-побутові стандарти. Так, на звістку про те, що на нього «право ношення усів ... не распространяется», типовий українець (герой оповідання «Вуси») спершу реагує досить спокійно: «Як не розпространяється, то й виголось» [4, с. 88]. Прийняте нашвидкуруч рішення призводить до катастрофічних наслідків. «...Достав з шкатулки бритву, намилився, черк, вдруге... так мої вуси, неначе скошена трава, і впали на рушник» [4, с. 90].

Автор ставить героя перед дзеркалом і описує його страждання від уявного каліцтва («онімечення»), спричиненого розривом із пракореннями. Дзеркало фіксує знекоріненість українця: «Як глянув же я на себе в дзеркало, так батечки! ... Зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кременчуці шльонку розбирає» [4, с. 90]. Втративши вуси, герой «спаскуднів» [4, с. 92] настільки, що боїться потрапити на очі «непорожній» дружині. Керуючись народними віруваннями, описи яких часто трапляються в оповіданнях романтика, він міркує: «Як гляне на мене та злякається, то ще (нехай він сказиться) приведе Адама Івановича Фріка» [4, с. 92].

Виникає враження, що герой бачить свою останню мить: «І рот кривий, і щоки позападали, і ніс похнюпивсь» [4, с. 90]. «На третій день, – зізнається герой, – зовсім таки ослаб – еле дишу; груди мені заложило, живіт підвело (за три дні шматка хліба в роті не було)... Зовсім таки налагодився вмирати, хоч за попом посилай!» [4, с. 92]. Собаки теж передчувають покійника: «І виють, скиглять, хоч з хати тікай... просто кінець світу наступає» [4, с. 91]. При цьому мовилося не лише про можливу фізичну смерть героя, а й про національний апокаліпсис.

Осмыслиючи масштаби духовного каліцтва сучасників, О. Стороженко, вдається до використання міфологеми безголов'я. Варто зазначити, що мотив безголов'я, пов'язаний із стародавнім культом голови, – один із ключових у структурі міфосвіту прозаїка. У народній свідомості голова – вершина антропоморфної будови світу, основне місце помешкання душі, вмістилище розуму. І якщо голова – це символ розуму й духовного життя, управління і контролю, то безголов'я символізує брак свідомості українства. Каліцтво героя оповідання «Вуси» полягає й у тому, що він не знає, «чи голова в нього на плечах, чи, може, кавун» [4, с. 92]. Безголов'я у фізичному сенсі унеможливує голос і говоріння, а отже, стає причиною німоти.

Як типовий романтик, О. Стороженко веде діалог із міфологією та історією водночас. На противагу російському великодержавному міфу, який формував погляд на українську націю як на меншовартісне відгалуження російського древа, О. Стороженко вибудовує власну доказову схему національного розвитку. За його версією, в основу якої покладено хозарський міф, українці – безпосередні нащадки хозар, а козаки (козари) – своєрідні правонаступники військово-політичної еліти Київської Русі.

За О. Стороженком, пробудити прадідівську віру у власні сили, а разом із тим і приспану національну свідомість покликані пророки, зокрема, носії хозарської ідеології. Таким є, наприклад, Микита Корж («Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа»), який береже від «святої пожоги ту святу старовину». Звертаючись до вічної теми, романтик демонструє при цьому спробу створити образ виразно національного пророка, пророка-кобзаря чи лірника. Вдаючись до оживлення архетипу мудрого старого, О. Стороженко наповнює його змістом, що відповідає національній історичній реальності. Звідси – образ пророка-мовчальника, який ховається під маскою дурня (оповідання «Кіндрат Бубненко-Швидкий»). Удень такий пророк – не більше ніж блазень, бо не відчуває попиту на свої духовні сили. Вночі він проявляє свою божественну сутність – «мізкує на могилі». Тут його серце «бачить Божі дива, душа чує Його мову» [4, с. 123]. У художньому світі прозаїка могила, у якій похована козацька слава, – це образ-знак українського ландшафту, але насамперед – це міфологізоване втілення руйнної України XIX ст. З цим образом у доробку романтиків зазвичай пов'язаний і мотив мовчання. Могила в доробку О. Стороженка, як і решти українських романтиків, – це мовчазний свідок історії, колишньої слави.

У доробку О. Стороженка наявний мотив сакрального мовчання, мовчання як діалогу з Богом, до якого нерідко зверталися українські романтики, зокрема Т. Шевченко. Стороженко змальовує старих пророків-самітників особистостями, які бачать більше, ніж інші, оскільки переживають справжнє існування, сягаючи думками до самого Бога. Для них втеча від світу й мовчання – це необхідні умови екзистенції. Ці столітні (дідизні) старці, які були носіями не лише народної історичної пам'яті, національної ідеї, але й релігійної ментальності, перебирають на себе функції духовних пастирів. Взірєць такого духовного пастиря – столітній Дорош з «Оповідань Грицька Ключника»: «...Народ приходив до Дороша, неначе до церкви...; от він і читав їм євангелію, апостола і псалтир. Цей діалог, за версією О. Стороженка, – заповідь майбутнього відродження української нації.

Отже, Олекса Стороженко, як і решта романтиків, цілком ототожнював такі поняття, як мова і нація. Звідси – увага митця до феномену української мови і до таких мотивів, як мотив мовчання, мотив німоти, які стали структуротворчими у художньому світі його прози. Мовчання й німота асоціюються у прозі автора насамперед зі смиренням, духовним поневоленням, рабською покорою, втратою національної мовної

ідентичності. Не менш поширеним у прозі Стороженка-романтика є мотив сакрального мовчання, мотив мовчання як діалогу з Богом, що також відповідало поетиці романтизму.

Література

1. Богданов К. Очерки по антропологии молчания : Homo Tacens : [монографія] / Богданов К. – СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1998. – 352 с.
2. Стороженко О. Твори : у 2-х т. / Стороженко О. – Т. 2. – К. : Держлітвидав, 1957. – 370 с.
3. Стороженко О. Марко Проклятий : Повість. Оповідання / Олекса Стороженко. – К. : Дніпро, 1989. – 623 с.
4. Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання / Олекса Стороженко. – К. : Дніпро, 2001. – 336 с.

References

1. Bohdanov K. Ocherki po antropologii molchaniia : Homo Tacens : [monohrafiia] / Bohdanov K. – SPb. : Izd-vo Russkoho Khristianskoho humanitarnoho ynstituta, 1998. – 352 s.
2. Storozhenko O. Tvory : u 2-kh t. / Storozhenko O. – T. 2. – K. : Derzhlitvydav, 1957. – 370 s.
3. Storozhenko O. Marko Proklyatyi : Povist. Opovidannia / Oleksa Storozhenko. – K. : Dnipro, 1989. – 623 s.
4. Storozhenko O. Zakokhanyi chort. Istoryko-fantastychni povisti ta opovidannia / Oleksa Storozhenko. – K. : Dnipro, 2001. – 336 s.

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук, професором,
завідувачем кафедри української і світової літератури
та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Мазохою Галиною Степанівною*

Стаття надійшла до редакції 22 серпня 2016 року